

ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଭୁ ବାନାମ୍ବର

ବାଳକୃଷ୍ଣ ଦାଶ

ଅମରକୋଷ (୧/୩୦-୩୪) ସୂକ୍ତରେ ଶିବଙ୍କର ୪୮ ଗୋଟି (ଅଠଚାଳିଶ ଗୋଟି) ନାମ ମଧ୍ୟରେ ବାନାମ୍ବର ନାମ ସ୍ଥାନ ପାଇନାହିଁ । ଯଥା-

‘ଶମ୍ଭୁରାଶଃ ପଶୁପତିଃ ଶିବଃ ଶୂଳୀ ମହେଶ୍ୱରଃ ।
 ଈଶ୍ୱରଃ ସର୍ବଲୋକାନ୍ ଶଙ୍କରଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ଶେଖରଃ ॥
 ଭୂତେଶଃ ଖଣ୍ଡପରଶୁର୍ଗିରାଶୋ, ଗିରିଶଃ ମୁତଃ ।
 ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଃ କୃତ୍ତିବାସଃ ପୀନାକୀ ପ୍ରମଥାଧିପଃ ॥
 ଉଗ୍ରଃ କପର୍ଦ୍ଦୀ ଶ୍ରୀକଣ୍ଠଃ ଶିତିକଣ୍ଠଃ କପାଳଭୃତ୍ ।
 ବାମଦେବୋ ମହାଦେବୋ ବିରୂପାକ୍ଷସ୍ତ୍ରିଲୋଚନଃ ॥
 କୃଶ୍ନାନୁରେତାଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ଧୂର୍ଜଟୋ ନୀଳଲୋହିତଃ ।
 ହରଃ ସ୍ମରହରଭର୍ତ୍ତା-ସ୍ତ୍ରମ୍ଭକ ସ୍ତ୍ରିପୁରାନ୍ତକଃ ॥
 ଗଙ୍ଗାଧରେନ୍ଦ୍ରିକରିପୁଃ କ୍ରତୁଧ୍ୱଂସୀ ବୃଷଧିଜଃ ।
 ବ୍ୟୋମକେଶଃ ଭବୋଭୀମଃ ସ୍ନାତ୍ୱ ରୁଦ୍ର ଉମାପତିଃ ॥

ଉପରୋକ୍ତ ନାମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଶିବ, ଶମ୍ଭୁ, ଶଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ-ବାଚକ ବା ମଙ୍ଗଳ ବିଧାନକାରୀ । ଈଶ, ମହେଶ୍ୱର ବା ମହେଶ, ଈଶ୍ୱର, ଈଶାନ-ପ୍ରଭୃତ୍ ବାଚକ ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତ ଜଗତ୍ତର ପ୍ରଭୁ । ଭୂତେଶ, ପ୍ରମଥାଧିପ, ପଶୁପତି-ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ଅଧିପତିତ୍ୱ ବାଚକ ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତ ଜୀବଜଗତର ଅଧିପତି ବା ପ୍ରଭୁ । ଗିରିଶ ଓ ଗିରିଶ ନାମଦ୍ୱୟରୁ ନଗରାଜ ହିମାଳୟ ସଙ୍ଗେ ସମ୍ପର୍କ ଓ ଆଧିପତ୍ୟ । କପର୍ଦ୍ଦୀ, ଧୂର୍ଜଟୀ, ବ୍ୟୋମକେଶ ନାମରୁ ତାଙ୍କର ପିଙ୍ଗଳବର୍ଣ୍ଣ ଆକାଶ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ଜଟା-ଭୂତକୁ ବୁଝାଇଥାଏ । ସେହିପରି ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ଓ ଗଙ୍ଗାଧର ନାମ ଦ୍ୱୟରୁ ଏହି ଜଟାଭୂତରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଗଙ୍ଗା ଶୋଭା ପାଉଥିବା ବୁଝାଏ । ତାଙ୍କର ତିନିଗୋଟି ଆକ୍ଷି ଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ନାମ ତ୍ରିଲୋଚନ, ତ୍ର୍ୟମ୍ଭକ, ବିରୂପାକ୍ଷ । ସଂସାର ଉଦ୍ଧାର କଳ୍ପେ ବିଷୟାନ ପରେ କଣ୍ଠ ନୀଳବର୍ଣ୍ଣ ଧାରଣ କରିଥିବାରୁ ସେ ଶ୍ରୀକଣ୍ଠ, ଶିତିକଣ୍ଠ, ନୀଳକଣ୍ଠ ଇତ୍ୟାଦି ନାମରେ ପରିଚିତ । ଶୂଳୀ, ପିନାକୀ କପାଳଭୃତ୍, ଖଣ୍ଡପରଶୁ ନାମରୁ ସେ ତ୍ରିଶୂଳ, ପିନାକଧନୁ, କପାଳ ଓ ଖଣ୍ଡପରଶୁ ଧାରଣ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ବୃଷଭଧିଜ ନାମରୁ ବୃଷଭ ତାଙ୍କ ବାହନ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

କୃଶ୍ନାନୁରେତା ନାମରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ତାଙ୍କ ରେତ ଅଗ୍ନିରେ ପତିତ ହୋଇଥିଲା । ସେ ହସ୍ତୀ, ମୃଗ, ବ୍ୟାଘ୍ରର ଚର୍ମ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବାରୁ କୃତ୍ତିବାସ, ଯଜ୍ଞାଗ୍ନିରୁ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଥିବାରୁ ରୁଦ୍ର, ତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ରା କଲେ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଜୟକରି ହୁଏ ବୋଲି ସେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ନାମରେ

ନାମିତ । ଲିଙ୍ଗାକାରରେ ସବୁବେଳେ ସ୍ଥିର ଥିବାରୁ ସ୍ଥାୟୀ, ସମସ୍ତ ଜଗତ୍ତର ଦୁଃଖ ହରଣ କରୁଥିବାରୁ ସ୍ମରହର, ତ୍ରିପୁରାସୁରକୁ ବଧ କରିଥିବାରୁ ତ୍ରିପୁରାନ୍ତକ ବା ତ୍ରିପୁରାରି, ଅକ୍ଷକ ରାକ୍ଷସକୁ ବଧ କରିଥିବାରୁ ଅକ୍ଷକରିପୁ, ଦକ୍ଷଯଜ୍ଞ ବା କ୍ରତୁ ଧ୍ୱଂସ କରିଥିବାରୁ ସେ କ୍ରତୁଧ୍ୱଂସୀ ଓ ଗର୍ବ, ହିଂସା, ଉଗ୍ର କାମାଦିକୁ ଜୟ କରିଥିବାରୁ ଭର୍ତ୍ତା, ରୁଦ୍ର ଓ ଭୀମ, ସର୍ବଦା ଶାନ୍ତ ଓ ସୁଖୀ ଥିବାରୁ ମୁତ୍, ଶୂଣ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ଶରୀରରେ ଭସ୍ମ ଲେପନ କରୁଥିବାରୁ ‘ଦିଗମ୍ବର ଲୋକଙ୍କ ଆଚରିତ କାର୍ଯ୍ୟର ବିପରୀତ କାମ କରୁଥିବାରୁ ବାମଦେବ, ଉମା ବା ପାର୍ବତୀଙ୍କ ପତି ହେତୁ ଉମାପତି, ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ରର ଜ୍ଞାତା ହେତୁ ସର୍ବଜ୍ଞ ଏବଂ ତାଙ୍କର ସତ୍ତା ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାରୁ ସେ ଭବ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଉପଯୁକ୍ତ ଅଠଚାଳିଶ ଗୋଟି ନାମ ପରମାତ୍ମା ଶିବଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରି ତାଙ୍କର ଗୁଣାଗୁଣାଦିର ସୂଚନା ଦେଇଥାଏ ।

ସେହିପରି ଶିବାଷ୍ଟୋତ୍ରର ଶତନାମ ସ୍ତୋତ୍ରାବଳୀର ମଧ୍ୟରେ ‘ବାନାମ୍ବର’ ନାମ ସ୍ଥାନ ପାଇନଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଏଥିରେ ଥିବା ୧୦୮ ଗୋଟି (ଏକଶତ ଅଷ୍ଟ) ନାମ ମଧ୍ୟ ଶିବଙ୍କର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ତଥା କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀର ଗୁଣଗାନ କରିଥାନ୍ତି ।

‘ବାନାମ୍ବର’ ନାମରୁ ଜଣାଯାଏ ‘ବାନା’ ଯାହାଙ୍କର ବସନ ସେ ବାନାମ୍ବର । ବାନା ଅମ୍ବର ଯସ୍ୟ ସଃ ବାନାମ୍ବରଃ । ଯେପରି

ଦିଗମ୍ବର, ପୀତାମ୍ବର, ନୀଳାମ୍ବରାଦି । ଦିବ୍+ଅମ୍ବର=ଦିଗମ୍ବର କହିଲେ ଯେପରି ଏହାର ବ୍ୟାପକତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଥାଏ ବା ଯେପରି ଏହା ସର୍ବତ୍ର ଶିବଶୟଙ୍କୁ ବୁଝାଇଥାଏ, ପୀତ ଓ ଅମ୍ବର ମିଶି ପୀତାମ୍ବର ଯେପରି ପୀତ ବା ହଳଦିଆ ବସନଧାରୀ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଓ ନୀଳ ଓ ଅମ୍ବର ମିଶି ‘ନୀଳାମ୍ବର’ ଯେପରି ନୀଳ ବସନ ପରିଧାନକାରୀ କାମପାଳ-ବଳରାମ ବା ବଳଭଦ୍ରଙ୍କୁ ବ୍ୟାପକାର୍ଥରେ ବୁଝାଇଥାଏ, ସେପରି ବାନାମ୍ବର ଶବ୍ଦର ବ୍ୟାପକତା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇନଥାଏ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ପୁରୀରେ ହିଁ କେବଳ ବାନାମ୍ବର ଶବ୍ଦକୁ ଶିବଶୟଙ୍କ ନାମରେ ବୁଝାଯାଏ ।

ପତିତପାବନ ବାନାର ପ୍ରତୀକତା ହେଉଛି ‘ବାନା’ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ଗଠନ କାଳରେ ପୁରାତନ ବସ୍ତି ବା ସାହିମାନଙ୍କରେ ଶିବ ଓ ଦେବୀ ମନ୍ଦିରମାନ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା । ଦେବୀ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ଦେବୀମାନେ ବାସେଳୀ, ହରିତଶ୍ଚି, ତୁମାକୁଣୀ ଆଦି ନାମରେ ପୂଜା ପାଉଥିବା ସମୟରେ ପତିତପାବନ ବାନାର ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ ଭାବେ ପ୍ରାୟ ଶିବ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ପୂଜିତ ‘ଶିବ’ ବାନାମ୍ବର ରୂପେ ପରିଚିତ ହେଲେ । ଏହିପରି ଶିବ ମନ୍ଦିରକୁ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ପୁରାତନ ସାହି ୧. କାଳିକା ଦେବୀ ସାହି, ୨. ହରିତଶ୍ଚି ସାହି, ୩. ବାଲିସାହି, ୪. ମାଟିମଣ୍ଡପ ସାହି, ୫. କୁଣ୍ଡେଇବେଣ୍ଟସାହି, ୬. ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ସାହି, ୭. ଦାଣ୍ଡିମାଳ ସାହିମାନଙ୍କରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥାଏ । ସେତେବେଳେ ବଡ଼ଦାଣ୍ଡର ଉଭୟପାର୍ଶ୍ୱର ଦୋକାନ, ବଜାର, ଘରବାଡ଼ି, ମଠ, ମନ୍ଦିର ସମୂହ ଦାଣ୍ଡିମାଳ ସାହି ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲା । ପରେ ଏହି ସବୁ ସାହି ବା ବସ୍ତିର ସଂପ୍ରସାରଣ ହୋଇ ଷୋହଳ ଗୋଟି ସାହିରେ ପରିଣତି ହେଲା । ଗତ ବନ୍ଦୋବସ୍ତରେ କାହିଁକି ରେଖାନୁଯାୟୀ ପୂର୍ବବନିତ ସାହି ବା ବସ୍ତି (ମୌଜା) ବିଭକ୍ତ ନହୋଇ ରାସ୍ତାର ଆକୃତି ଅନୁଯାୟୀ (Road Boundary) ଡେଇଁ ଗୋଟି ରାଜସ୍ୱମୌଜା ବା ସାହିରେ ପରିଣତ କରାଗଲା । ଯେପରି ବଡ଼ଦାଣ୍ଡ ସାହି, କୁଣ୍ଡେଇ-ବେଣ୍ଟସାହି, ତାଳବଣିଆ, ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ନଗର ଆଦି । ପୁରାତନ ସାହିମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସବୁ ସାହି ବା ବସ୍ତିମାନଙ୍କରେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବା ଶିବ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ପୂଜିତ ଶିବଶୟଙ୍କୁ ଆଖଣ୍ଡଳମଣି, ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଇତ୍ୟାଦି ନାମରେ ନାମିତ କରାଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଷୋଳଗୋଟି ସାହିରେ ପୂଜିତ ଶିବଲିଙ୍ଗ ପ୍ରାୟ ବାନାମ୍ବର ନାମରେ ନାମିତ ।

ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବାପୂଜା ସହିତ ପୁରାତନ ସାହି ସବୁ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ । ମୁଖ୍ୟତଃ ସାହିମାନଙ୍କରେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ପାଳିତ ହେଉଥିବା ‘ରାମନବମୀ’ ନୀତି (ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ଜନ୍ମଦିନଠାରୁ ନଅଦିଅ

ବ୍ୟାପୀ) ପାଳିତ ହେଉଥିବା ସମୟରେ ଏହି ସାହିମାନଙ୍କରୁ ପାଳି (Term) ଅନୁଯାୟୀ ରାମ, ପରଶୁରାମ, ହନୁମାନ, ରାବଣ, ମହୀରାବଣ, ସୁବାହୁ, ମାରୀଚ, କାଳିକା, ସୁର୍ଯ୍ୟଶା, ଦୁର୍ଗା, ଭରତ, ଲକ୍ଷ୍ମଣ, ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ଆଦି କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ରାମନବମୀ ‘ସାହିଯାତ୍ରା’ରେ ଭାଗ ନେଇଥାନ୍ତି । ସେହିପରି କୃଷ୍ଣଲୀଳାରେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜନ୍ମ ଦିବସଠାରୁ ରାଧାଷ୍ଟମୀ ତଥା ଇନ୍ଦୁପୂର୍ଣ୍ଣିମା (ଭାଦ୍ରବ-ପୂର୍ଣ୍ଣିମା) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ପାଳିତ ନୀତି ସମୟରେ ସାହି ବା ବସ୍ତିର ଯୁବକ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାଳୁ ଭକ୍ତଗଣ କୃଷ୍ଣ, ବଳରାମ, ନନ୍ଦ, ଯଶୋଦା, ବସୁଦେବ, ଦେବକୀ, କଂସ, ଚାଣୁର, ମୁଷ୍ଟିକ ତଥା ଇନ୍ଦୁ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ ଇନ୍ଦିରା ବା ଇନ୍ଦ୍ରହାତୀ ଆଦି ବେଶରେ ଓ ପ୍ରତ୍ୟହ ନାଗା ବେଶରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇ ଠାକୁରଙ୍କ ଜଗନ୍ନାଥବଲ୍ଲଭ ମଠକୁ ଯାତ୍ରା ଓ ବାହୁଡ଼ା ଯାତ୍ରା ସମୟରେ ଭାଗ ନେଇଥାନ୍ତି ।

ଏହିସବୁ ସାହି ବା ବସ୍ତି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନୀତି ସହ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଥିବାରୁ ଏମାନଙ୍କୁ ସାହିର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଦିଆଯାଇଅଛି । ଏହି ସାହିମାନଙ୍କରେ ପୂଜିତ ଶିବଲିଙ୍ଗମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପରମ ପାବନ ‘ପତିତପାବନ’ ବାନାର ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ ‘ବାନାମ୍ବର’ ନାମରେ ନାମିତ କରାଯାଇଥିବା ପ୍ରଶିଧାନଯୋଗ୍ୟ ।

କେତେକ ସାହିରେ ପ୍ରଚଳିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଏ, ‘ଶିବ’ ସେ ସମୟରେ ଗୋଟିଏ ଗଉଡ଼ ପିଲା ବେଶରେ ଆସି ସାହି ପିଲାମାନଙ୍କ ସହ ମିଳିମିଶି ଖେଳିଥାନ୍ତି ଓ ସେ ଗୋଟିଏ ବାନାକୁ ନିଜର ବସ୍ତ୍ର ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିଥାନ୍ତି । ପରେ ନିଜେ ଶିବ ଛୋଟ ପିଲା ରୂପେ ଖେଳୁଥିବା ସାହିର ବୟସ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଜାଣିପାରି ତାଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେ ବାନା ପିନ୍ଧି ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିଥିବାରୁ ‘ବାନାମ୍ବର’ ରୂପେ ପୂଜା ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ ବୋଲି କଥିତ ଅଛି ।

ସେ ଯାହାହେଉ ପ୍ରଭୁ ବାନାମ୍ବର ନୀଳାଚଳ ବିହାରୀ ମହାପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସଦୃଶ ପୁରୀବାସୀଙ୍କର ଅତି ନିଜର, ଅତି ଆପଣାର ତାହା ତାଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତିରୁ ହିଁ ଜଣାଯାଇଥାଏ ।

‘ଯୋ ରୁଦ୍ରଃ ସ ସ୍ୱୟଂ ବିଷ୍ଣୁଃ

ଯୋ ବିଷ୍ଣୁଃ ସ ମହେଶ୍ୱରଃ ।

ଉଭୟୋଃ ଅନ୍ତରଂ ନାସ୍ତି,

ପବନାକାଶୟୋଃ ଇବ ।’

‘ତର୍ପଣ’

ଚୈତନ୍ୟ ବିହାର

ପ୍ଲ.ନଂ- ୧୦୫, ପୁରୀ - ୨